

Gwara regionu

Autor: Zbigniew Greń

Gwary Śląska Cieszyńskiego należą do śląskiego zespołu gwarowego, do jego części południowej, niemazurzącej. Zajmują w nim najbardziej na południe wysunięty obszar. Na wschodzie graniczą z gwarami małopolskimi, na południu z gwarami czadeckimi i słowackim obszarem językowym, na zachodzie w granicach Republiki Czeskiej, z obszarem morawskim, zwłaszcza laskim. W gwarach Śląska Cieszyńskiego wydzielić można trzy obszary: na południu, po obu stronach granicy państwowej, polsko-czeskiej, rozciąga się obszar gwar jabłonkowskich, z głównym ośrodkiem w Jabłonkowie (w Republice Czeskiej), obszar północny współcześnie dzieli się wzdłuż granicy państwowej, na (północno-)zachodnio-cieszyński (w granicach Republiki Czeskiej) i (północno-)wschodnio-cieszyński (w Rzeczypospolitej Polskiej). Gwary Śląska Cieszyńskiego, choć wewnętrznie zróżnicowane, zachowują tradycyjną spójność wewnętrzną i łączność z pozostałą częścią Śląska (zwłaszcza z jego południową, niemazurzącą częścią). Z obszarem Śląska Górnego (w dzisiejszym, zawężonym znaczeniu) łączy je przede wszystkim: - brak {tt}149|mazurzenia{/tt}, na południowym krańcu cechą specyficzną jest tzw. {tt}129|jabłonkowanie{/tt} (zob. niżej); - fonetyka międzywyrazowa udźwięczniająca; - pochylenia (aż do podniesienia artykulacji o jeden stopień) dawnych samogłosek długich. Obejmują one przede wszystkim kontynuanty dawnych samogłosek długich M oraz przed spółgłoskami nosowymi (zob. dalej), ich rezultatem są {tt}221|samogłoski pochylone{/tt}, ao ou ey, a w wypadku dwu z nich rozwój może iść jeszcze dalej, do samogłosek wyższych o jeden poziom artykulacji: – ao – o, np. gwiozdy {mmp3}S7601.mp3{/mmp3}, musioł {mmp3}S7602.mp3{/mmp3}, sioli {mmp3}S7603.mp3{/mmp3}, trowa {mmp3}S7604.mp3{/mmp3}; – ey – y, np. lyn {mmp3}S7605.mp3{/mmp3}, wybiyrały {mmp3}S7606.mp3{/mmp3}, syr {mmp3}S7607.mp3{/mmp3}; - zachowanie grupy rzi (z dawnego *ri) w z ewentualnym ubezdźwięcznieniem w szy po spółgłoskach bezdźwięcznych, np. jarziny; w części dialektów wymowa frykatywne rz (zob. niżej). Obszar śląsko-cieszyński charakteryzuje się wyrazistym zestawem cech specyficznych, przy czym niektóre z nich oddają jego wewnętrzne zróżnicowanie (zwłaszcza wydzielenie się gwar jabłonkowskich). W systemie samogłoskowym istnieje głoska [ou], różnego pochodzenia, w postaci dźwięku pośredniego między u oraz o, np. kouńdział {mmp3}S7608.mp3{/mmp3}, zakwitnouł {mmp3}S7609.mp3{/mmp3}. W gwarach cieszyńskich nastąpił rozpad {tt}231|samogłosek nosowych{/tt}, najczęściej z wydzieleniem elementu samogłoskowego i spółgłoski nosowej (zob. {tt}212|Rozłożona wymowa samogłosek nosowych{/tt}). Powstałe w ten sposób połączenia często podlegają wspólnemu rozwojowi z pierwotnymi połączeniami eN, oN (on, om, en, em). Dawna samogłoska nosowa tylna, a, uległa rozpadowi w om/on, a następnie, wspólnie z pierwotnymi grupami om/on, oraz z grupami om / on powstałymi z dawnych am/an, zwężeniu w oum/oun, np. kouńdział {mmp3}S7608.mp3{/mmp3}, przoundki {mmp3}S7610.mp3{/mmp3}, spiywajoum {mmp3}S7611.mp3{/mmp3}, podobnie jak w pierwotnych grupach om, on: łoumka {mmp3}S7612.mp3{/mmp3}, grouń {mmp3}S7613.mp3{/mmp3}, doum ‘dom’ i w grupach wtórnych, powstałych z am, an: doum ‘dam’ 1 os lpoj. czasownika dać. Jedynie w Wiśle, na pograniczu gwar północno- i południowo-cieszyńskich, mogło nastąpić, w {tt}315|wygłosie{/tt} wyrazu, {tt}177|odnosowienie{/tt}: -o. Dawna samogłoska przednia ę, bądź rozpadała się na dwudźwięk samogłoskowo-spółgłoskowy, i razem z pierwotnym en, em, ulegała zwężeniu, w yn, ym, np. przyndły {mmp3}S7614.mp3{/mmp3}, blyndy {mmp3}S7615.mp3{/mmp3}, słóym {mmp3}S7616.mp3{/mmp3} ‘słomé’ jak lyn {mmp3}S7605.mp3{/mmp3}, pastyrstwym {mmp3}S7617.mp3{/mmp3} ‘pasterstwem’, bądź (np. w Wiśle), zachowało charakter nosowy w {tt}288|śródgłosie{/tt} przed szczelinowymi, niezweżony dwugłosowy przed innymi spółgłoskami. W {tt}315|wygłosie{/tt} możliwe jest zachowanie samogłoski nosowej lub, obocznie, odnosowionej niezweżonej, a więc -e. Samogłoska o w {tt}157|nagłosie{/tt} ulega wyraźnej {tt}145|labializacji{/tt}, np. łobiod {mmp3}S7618}, łowce {mmp3}S7619.mp3{/mmp3}, z wyjątkiem obszaru południowego, gdzie labializacja w {tt}288|śródgłosie{/tt} może, ale nie musi wystąpić. Czasem labializacji ulegało i nagłosowe u-, np. łucziecha {mmp3}S7620.mp3{/mmp3}. W zestawie spółgłosek śląsko-cieszyńskich zachowały się, w różnym stopniu, trzy spółgłoski nieznane polszczyźnie ogólnej; dźwięczne h, {tt}przedniojęzykowo-zębowe ł (inaczej: sceniczne) – ł wymawiane tak, że czubek języka dotyka zębów (tak, jak jeszcze niedawno wymawiano je na scenie)|przedniojęzykowo-zębowe ł{/tt} i {tt}102|frykatywne rz{/tt}. Spółgłoska h, dźwięczna gardłowa (w odróżnieniu od wariantu pozycyjnego, dźwięcznego tylnojęzykowego γ), występuje na całym obszarze Śląska Cieszyńskiego (jej ewentualne osłabienie może mieć podłoże w różnicach pokoleniowych): harmonijem {mmp3}S7621.mp3{/mmp3}. W gwarach jabłonkowskich występuje czasem również w miejsce historycznie bezdźwięcznej spółgłoski ch, np.: pahołcy {mmp3}S7622.mp3{/mmp3}, hwastouw {mmp3}S7623.mp3{/mmp3} ‘chwastów’, hłopi {mmp3}S7624.mp3{/mmp3} ‘chłopi’. Dwie pozostałe ulegają osłabieniu: frykatywne rz występuje wyraźniej na obszarze gwar jabłonkowskich i zachodniocieszyńskich, np.: z korzyniami {mmp3}S7625.mp3{/mmp3},

przypiecki {mmp3}S7626.mp3{/mmp3}, a przedniojęzykowo-zębowa, sceniczna wymowa ł, np.: łoumka {mmp3}S7612.mp3{/mmp3}, łłopi {mmp3}S7624.mp3{/mmp3}, jedynie w gwarach jabłonkowskich, właściwie dziś już tylko u przedstawicieli pokolenia najstarszego i to obocznie z wymową nowszą, ogólnopolską. Większą niż w ogólnopolskim frekwencję ma spółgłoska r, występującą nieraz w miejsce dawnego miękkiego *r’. Jest to efekt z jednej strony, {tt}320|wyrównań morfologicznych{/tt}, w typie biere/bierym – bieresz, biere, bierymy, bierecie, bieroum, bier, w miejscu ogólnopolskiego biorę – bieresz, bierze,…, bierz (na całym obszarze), lub prawdopodobnego wpływu słowackiego w {tt}85|formacjach słowotwórczych{/tt} na -ar’ – ogpol. -arz, np. łowczior {mmp3}S7627.mp3{/mmp3}, łowcziorzowi {mmp3}S7628.mp3{/mmp3}, piekor, piekorza, dochtor, dochtorza, kurzyć – kur ‘kurz’ (rozkaźnik). To ostatnie dotyczy przede wszystkim gwar jabłonkowskich. Śląsk Cieszyński jest obszarem niemazurzącym, przy czym na południu, w gwarach jabłonkowskich, częściowo także w zachodnio-cieszyńskich, nastąpiło uproszczenie trzech szeregów spółgłosek, syczącego s z c dz, szumiącego sz ż cz dż i ciszącego ś ź ć dź, do szeregów dwu: syczącego s z c dz i szumiąco-ciszącego sz’ ż’ cz’ dż’ (czasem do pełnej miękkości, ś ź ć dź), np.: wsziecko {mmp3}S7629.mp3{/mmp3}, czyjmu {mmp3}S7630.mp3{/mmp3}, szyrpy {mmp3}S7631.mp3{/mmp3}, dziecka {mmp3}S7632.mp3{/mmp3} = wszystko, dlaczego, sierpy, dzieci. Zjawisko to nosi nazwę {tt}129|jabłonkowania{/tt}. W związku z tym grupy szy ży czy dży przechodzą w szy żi czy dżi (fonetycznie właściwie sz’i ż’i cz’i dż’i), np. czisto {mmp3}S7633.mp3{/mmp3}, dożinki {mmp3}S7634.mp3{/mmp3}, cichrać’ {mmp3}S7635.mp3{/mmp3}, Żid {mmp3}S7636.mp3{/mmp3}. Współcześnie można zaobserwować wypieranie jabłonkowania przez układ trzyszerogowy, północno-cieszyński. Z innych charakterystycznych cech fonetycznych warto wymienić: - występowanie {tt}266|spółgłosek wstawnych{/tt} w grupach spółgłoskowych sr zr – strz zdrz: strzoda ‘środa’, zdrzoudło ‘źródło’, - {tt}202|przejście wygłosowego i śródgłosowego ił, ył > uł{/tt}, np. prosiuł, prosiuła, bouł, bouła = prosił, prosiła, był, była. {tt}5|Akcent{/tt} również różnicuje obszar na północ i południe: w gwarach północnych występuje akcent paroksytoniczny (na drugiej sylabie od końca), czasem obocznie z inicjalnym (na początkowej sylabie), zwłaszcza w wypowiedziach emfaticznych, w gwarach jabłonkowskich występuje akcent inicjalny (pod wpływem ogólnopolskim już jednak coraz częściej obocznie też paroksytoniczny): prz|izwyciajouny {mmp3}S7637.mp3{/mmp3}. W konstrukcjach przyimkowych akcent pada na przyimek: łod_mału {mmp3}S7638.mp3{/mmp3}, n|a_przoundki {mmp3}S7639.mp3{/mmp3}, z|e seboum {mmp3}S7640.mp3{/mmp3}. Ze zjawisk fleksyjnych wymienić należy: - różnice w zakresie rodzaju rzeczowników, np.: astra, adresa, dorta // torta, klarneta, numero, kłousko, paczek, ziem / ziyum // ziemia / ziyimia, wsza, rodzaju i liczby: po plecuch {mmp3}S7641.mp3{/mmp3}; - końcówka -owi w Msc. lp. rzeczowników w rodzaju męskim, np. o Kowolowi; - w {tt}64|dopełniaczu liczby mnogiej{/tt}, w odmianie miękkotematowej rzeczowników we wszystkich rodzajach – końcówka -ich, np. ludzich, kounich {mmp3}S7642.mp3{/mmp3}, gyiszich {mmp3}S7643.mp3{/mmp3}, groszich {mmp3}S7644.mp3{/mmp3}, dż’wyrzich {mmp3}S7645.mp3{/mmp3} (na obszarze jabłonkowskim, w części północnej jedynie w miejscowościach górskich); - w odmianie zaimka osobowego ty i zaimka zwrotnego: C. i Msc. lp. tebie (jabł.) // ciebie ‘tobie’, siebie ‘sobie’, N. lp. teboum (jabł.), ze seboum {mmp3}S7640.mp3{/mmp3} (jabł.); - inny od ogólnopolskiego rozkład końcówek stopnia wyższego przymiotników: lekciejszy ‘lżejszy’, cijnżejszy ‘cięższy’, różnice w temacie przymiotnikowym w stopniu wyższym: drokszy ‘droższy’, miynszy ‘mniejszy’; podobnie w przysłówkach: miyni ‘mniej’. We fleksji czasownika również można znaleźć różnego rodzaju cechy specyficzne (część z nich jest wynikiem określonych zmian fonetycznych): - {tt}318|wyrównania analogiczne{/tt} w odmianie czasu teraźniejszego w typach paść, iść, nosić – w 1. os. lmn. sadzimy, pasymy, idymy, noszymy, widzimy, na wzór 1. os. lp.: sadzym, pasym, idym, noszym, widzym (zob. {tt}88|Formy 1. os. lmn. czasu teraźniejszego{/tt}); - końcówka z dawnego {tt}16|aorystu{/tt} w 1. os. lp. czasu przeszłego -ch: nosiłech, widzieli, posłech ‘pasłech’, wyszyiwałach {mmp3}S7646.mp3{/mmp3}, lubiałach // straszniech lubiała; końcówka -my w 1. os. lmn. tego czasu: nosilimy, wozilimy (zob. {tt}89|Formy 1. os. lmn. czasu przeszłego{/tt}). W czasie przeszłym obserwujemy dużo form obocznych: pisołech / pisołzech / jo żech pisoł / joech pisoł / joch pisoł / jo pisoł; - końcówka z dawnego aorystu w 1. os. trybu przypuszczającego: dołbych ‘dałbym’ // obocznie jo by doł; - formy czasu przeszłego ze spółgłoską nosową n zamiast l, ł w czasownikach kontynuujących dawne *-jęti: wziouń – wzioun, wziyna, wziyno, wziyni {mmp3}S7647.mp3{/mmp3}, wziyny. Formy te stają się podstawą wyrażania – analitycznego – czasu przeszłego: jo wzioun, tyś wzioun, oun wzioun,...; - zmiany typu koniugacyjnego niektórych czasowników pod wpływem innych, np. zamiast typu lubił, lubiała,..., występuje lubioł, lubiała (cecha częsta w wielu gwarach); - zachowanie, miejscowe, dawnych {tt}30|bezokoliczników{/tt} typu: ciść ‘cisnąć’, rouść ‘rosnąć’, kwiść ‘kwitnąć’; - szerszy zakres występowania koniugacji na -ę, -esz, np. pamiyntać: pamiyncym {mmp3}S7648.mp3{/mmp3} / pamiynce, pamiyncesz,… (obok pamiyntoum,

pamiyntosz,…), lotać, locym / loce, locesz,… (obok lotoum, lotosz,…), deszcz pada ‘pada’; - szerszy zakres czasowników wielokrotnych na -owa-/-ywa-: chodzować / chodziwać ‘chadzać’;, strasziwacz’ ‘od straszyć’;, lygacz’ od leżeć’; (zob. {tt}30|Bezokolicznik{/tt}); - użycie archaicznych form imiesłów przysłówkowych współczesnych: stojoucy / stojyncy ‘stojąc’;, siedzoucy / siedzyncy ‘siedząc’; - użycie form rodzaju męskiego przez kobiety: jo był ‘byłam’; (jabł.); - użycie form rodzaju nijakiego przez młode dziewczyny i w stosunku do nich: jo było ‘byłam’;, tyś było ‘byłaś’; (jabł.). Warto jeszcze wspomnieć o specyficznych konstrukcjach składniowych czasu przeszłego, analitycznych, z imiesłowem biernym, ale o znaczeniu czynnym (z odcieniem rezultatywnym), np. ból przijechany {mmp3}S7649.mp3{/mmp3} ‘przyjechał’;, byli zebrani pahołcy {mmp3}S7650.mp3{/mmp3} ‘zebrali się’;. Do etykiety językowej można zaliczyć użycie form czasownikowych 3. os. l. mn. w stosunku do osób starszych, czyli tzw. {tt}183|pluralis maiestaticus{/tt}, np. mama sprawili {mmp3}S7651.mp3{/mmp3}, ciotka spali {mmp3}S7652.mp3{/mmp3}, (mama) byli chudobni {mmp3}S7653.mp3{/mmp3}. Pograniczny charakter gwar śląsko cieszyńskich w dużym stopniu zaważył również na ich leksyce. W gwarach tych, oprócz słownictwa zgodnego z leksyką ogólnopolską, wyróżnić można trzy warstwy leksyki specyficznej: L archaizmy peryferyjne (z ewentualnym arbitrażem czeskim i słowackim): bierco ‘orczyk’;, dynga ‘tęcza’;) zob. {tt}25|archaizmy w dialektach ludowych{/tt}, w rejonie górskim – w tym zwłaszcza jabłonkowskim – karpатыzmy, czyli wyrazy różnego pochodzenia charakterystyczne dla obszaru Karpat: bacza, bryndza, żyntyca, zapożyczenia obcojęzyczne: czeskie starsze na całym obszarze: cesta ‘droga’;, wacziek ‘rodzaj smoczka’; (w wypadku zachodniocieszyńskich i jabłonkowskich w Republice Czeskiej też nowsze), słowackie (zwłaszcza w jabłonkowskim): dziedzina ‘wieś’;, ‘centralna część wsi’; i niemieckie (część to już historyzmy): ancug {mmp3}S7654.mp3{/mmp3} ‘garnitur’;, sznelcug {mmp3}S7655.mp3{/mmp3} ‘pociąg pośpieszny’;.